

УДК 376.6:343.627

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПО ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

Гуріч В.О., аспірант

Запорізький державний університет

Дитина, у силу специфічних особливостей її фізичного та психічного розвитку, а також соціальної ролі, яку їй відводять дорослі, доволі часто опиняється у подвійному становищі. З одного боку, формування дитини як особистості є неперервним процесом, що відбувається кожен мить, коли дитина взаємодіє з оточуючим середовищем, агентами соціалізації. Такий соціальний досвід ще має незрівняно менший об'єм у зіставленні з досвідом дорослих, і тому ми не вправі вимагати від дитини свідомих соціально ухвалених вчинків, поки не навчимо її або вона сама не засвоїть певні моделі поведінки на прикладі значущих для дитини людей.

З іншого боку, згідно з Конвенцією ООН про права дитини (особливо ст. 12, 13), дитині надано право вільно висловлювати свої власні погляди з усіх питань, що стосуються (і цим поглядам має приділятися належна увага відповідно до віку і зрілості дитини), та мати захист від свавільного або незаконного втручання у здійснення її права на особисте життя, сімейне життя, недоторканість житла, таємницю кореспонденції або незаконне посягання на її честь та репутацію. Тобто, мова йде про права повноцінної особистості, формулювання майже співпадають з відповідними статтями Декларації про права людини. Таким чином, дитина постає як особистість, що має певні права, але яка – з причини неповної психосоціальної сформованості – нездатна захистити власні права самостійно. Для цього вона змушена звернутись до спеціаліста з прав дитини, яким і має бути соціальний педагог.

Соціальний педагог – це педагог, який здійснює комплекс заходів щодо соціально-педагогічної допомоги, соціального виховання, освіти та розвитку особистості. Конкретизація його діяльності впливає з його основних функцій: діагностичної, прогностичної, комунікативної, реабілітаційної та корекційної. Сутністю соціально-педагогічної діяльності як одного з різновидів діяльності професійно підготовленої людини визначається не тільки ознакою доцільності, але й свідомим вибором мети, творчим пошуком шляхів та засобів її досягнення в рамках існуючих можливостей або стратегій розвитку необхідних можливостей. Усе це має принципово “відкриту” основу, яка базується на визнанні загальнолюдських цінностей, а людини – головною соціальною цінністю. Саме тому таку діяльність не слід зводити до простого аналізу відносин її суб'єкта – об'єкта або перетворення об'єктивної реальності, оскільки має бути враховано здатність людини до самостійного розвитку в процесі практичної діяльності діалогу. Але діяльнісний підхід не є єдиною основою соціально-педагогічної діяльності з тієї причини, що така діяльність виникає на всіх ступенях людського буття і вимагає нової соціально-педагогічної парадигми при вирішенні особистісних проблем [1, 10].

Соціально-педагогічна діяльність носить системний характер і як система здатна до саморозвитку, трансформації своїх окремих структурних складових в залежності від потреб суспільства та людини. Серед структурно-змістових компонентів такої діяльності виділяються мета, мотивація, дія, відносини та комунікації [1, 12].

Метою соціально-педагогічної діяльності із захисту прав дитини є професійна діяльність соціального педагога – спеціаліста з прав дитини, що направлена на профілактику порушень прав дитини в суспільстві, захист прав дитини в разі виявлення таких порушень, адаптацію дитини до життя в правовому суспільстві та реабілітацію дітей, постраждалих від порушення їхніх прав.

Мотивація соціально-педагогічної діяльності по захисту прав дитини базується на загальнолюдських цінностях, які закладені в правову основу суспільства, і включає процеси формування та закріплення життєвих орієнтацій та ієрархії цінностей, якими дитина має користуватись при вирішенні проблем, що виникають в її житті, та на які повинні спиратись ті спеціалісти, які працюють у галузях, суб'єктом чи об'єктом яких є дитина.

Дія, відносини та комунікації – структурно поєднані між собою компоненти соціально-педагогічної діяльності взагалі. В ході такої діяльності, спрямованої на захист прав дитини, соціальний педагог має планувати свої дії та дії клієнта (за узгодженням із зацікавленою стороною – дитиною, батьками або

особами, що їх замінюють), відтворювати та планувати відносини між сторонами, створювати комунікації для вирішення проблемної ситуації, що пов'язана із захистом прав дитини.

Об'єктом соціально-педагогічної діяльності по захисту прав дитини виступають у першу чергу соціально незахищені діти ("діти вулиці", соціальні сироти), діти з девіантною поведінкою, обдаровані діти, діти – інваліди та діти, які попали у скрутне життєве становище.

Суб'єктом соціально – педагогічної діяльності із захисту прав дитини прийнято вважати державу та уряд (як головних у структурі); державні установи під юрисдикцією держави (міністерства, комітети, управління, місцеві органи влади та ін.); окремі установи, що діють у певних сферах життя (лікарні, школи, інтернати, притулки та ін.); фонди, НДО та врешті решт соціального педагога.

Виходячи з вищенаведеного, під *соціально-педагогічною діяльністю по захисту прав дитини* будемо розуміти такий різновид професійної діяльності, що спрямований на надання допомоги дитині в процесі її соціалізації, засвоєння нею соціокультурного досвіду на основі тієї чинної законодавчої бази, що діє на даний момент у державі.

Така діяльність є завжди адресною, направленою на конкретну дитину, на вирішення її індивідуальних проблем, що виникають у процесі інтеграції дитини в суспільство, тобто її соціалізації. Соціально-педагогічна робота є локальною, вона обмежується тим часовим відрізком, на протязі якого вирішуються завдання по вивченню дитини, її оточення, складання та реалізації індивідуальної програми правової допомоги.

Специфіка і основна спрямованість соціально – педагогічного захисту дитинства полягає в послабленні для дітей негативних наслідків процесів, що відбуваються в суспільстві, а також у створенні умов для реалізації інтересів і життєво важливих потреб дітей завдяки видозмінам і створенню нових соціальних інститутів. Посилення гуманітарної спрямованості соціально – педагогічної діяльності відбивається у її принципах, установці – від індивіда в його конкретній ситуації до цілісного бачення людини в її широкому соціальному оточенні. Це означає, що соціально – педагогічна діяльність покликана спиратись і орієнтуватись на пріоритет загальнолюдських цінностей, які закладені в Конвенції ООН про права дитини.

Інший принцип – принцип "допомоги у набутті навичок самопомоги". Тому завдання соціального педагога полягає в підтримці, обнадіюванні та стимулюванні дитини на розвиток власних сил, на конструктивну діяльність, використання усіх потенційних ресурсів.

Говорячи про соціально – педагогічний захист дитинства на сучасному етапі його розвитку, можна виділити такі напрямки його реалізації:

- загальноосвітній, де створюються умови для інтелектуального розвитку особистості, поглиблюються наукові соціальні знання про сфери життєдіяльності та їх суб'єкти, підтримка ініціатив з організації дозвілля, програми професійної підготовки, розвитку та захисту і т. ін.
- виховно – профілактичний, що ґрунтується на виявленні несприятливих психолого – педагогічних факторів соціального розвитку дитини та здійсненні організаційно – педагогічних заходів зі створення виховуючого середовища за місцем проживання; включення різних соціальних інститутів у процес виховання, надання соціально – педагогічної допомоги дітям із сімей груп ризику;
- охоронний (психолого – педагогічний), який передбачає соціально – педагогічну охорону і захист дітей, неповнолітніх з відхиленнями у поведінці, що постраждали від жорстокості, насильства; що повернулись з місць позбавлення волі; створення консультаційних юридичних пунктів, що забезпечують захист прав та інтересів дитини; соціально – правова психолого – педагогічна підтримка дітей з проблемних родин, формування правового ставлення до своїх батьківських функцій і т. ін.

Соціальний педагог у ході процесу надання допомоги, що стосується прав дитини, має вирішувати питання, які можна розбити на три групи:

- 1) пов'язані з фізичною, статевою культурою;
- 2) пов'язані із засвоєнням соціокультурних цінностей;
- 3) пов'язані із соціопсихологічним ставленням особистості.

Перша група проблем стосується розвитку фізичних здібностей і потенцій, укріплення здоров'я, засвоєння знань про анатомо-фізіологічну будову власного тіла. До цього кола питань треба включити і усвідомлення норм маскулінної та фемінної поведінки, проблему мінімізації особистісних хвилювань щодо відповідності цим нормам, засвоєння статево-рольових моделей поведінки.

До другої групи ми відносимо проблеми усвідомлення і розвитку власних емоційних, інтелектуальних, технічних та інших здібностей та вмінь; формування життєвих цілей та установок, прийняття та осмислення цінностей. Серед головних питань ми би виділили завдання побудування особистої ієрархії життєвих цінностей, мотивацію суспільної діяльності, згідно яким дитина починає набувати знання, вміня виробляти, коректувати та розвивати установки, необхідні для задоволення цих потреб, досягнення життєвих цілей. Для цього діти мають оволодіти способами взаємодії з іншими членами суспільства на загальній для всіх основі (прав дитини та права людини), розуміти та сприймати проблеми сім'ї, референтних груп, соціуму взагалі.

Третя група складається з питань самопізнання та самосприйняття, самореалізації та самоствердження в актуальному житті, визначенні свого місця в ньому і перспективи. Однією з головних проблем слід визнати проблему адаптації до різноманітних життєвих умов, встановлення позитивних просоціальних відносин з власним оточенням, особливо зі значущими особами; розвиток розуміння та сприйняття почуттів себе та інших; набуття навичок запобігання, мінімізації, вирішення внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів.

Зрозуміло, що кожна група проблем пов'язана зі слідуванням правам дитини. Перша група – це право на збереження індивідуальності, на здоровий розвиток. Друга група пов'язана із правами на необхідний рівень життя, на вільну освіту, на існування без експлуатації або недбалого ставлення та ін. Третя група – право вільно висловлювати свою думку, зустрічатись з ровесниками для вираження власних поглядів, право на особливе піклування і спеціальну професійну підготовку та ін.

Таким чином, сутність соціально - педагогічної діяльності із захисту прав дитини полягає у виборі та здійсненні програм дій за чотирма напрямками:

1. Профілактика порушень прав дитини. Категоріальний апарат поняття “профілактика” (зокрема, “профілактика правопорушень”) частіше зустрічається в юридичній літературі, ніж у педагогічній. Як юридичний термін, профілактикою в широкому плані називається конкретно складена на відповідному історичному етапі суспільного життя складна, об'єктивно зумовлена система соціально керованої діяльності, що забезпечує науково-теоретичну розробку і практичну реалізацію заходів, що спрямовані на попередження злочинів та злочинності [2, 107].

В.М.Оржеховська дає визначення поняття “педагогічна профілактика” як діяльності, що спрямована на вдосконалення способу життя школярів з використанням суспільства. Педагогічна діяльність залежно від вибору об'єкту впливу, змісту професійної роботи містить в собі деякі загальносоціальні, спеціальні та індивідуальні аспекти соціальної профілактики. Як і соціальна профілактика, педагогічна спрямована проти таких явищ суспільного життя, які визначають порушення прав та норм людської моралі і виступають в ролі факторів, стимулів формування антигромадської орієнтації індивіда.

Така профілактика має тріступінний характер [3, 62-63]:

первинна, або переважно соціальна, профілактика спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють збереженню життєвого стандарту життя дитини, та попередження негативного впливу факторів соціального і природного середовища;

у ході *вторинної* (ранньої) профілактики вирішуються завдання якомога ранішого виявлення негативних змін у поведінці дитини та попередження їх розвитку. Така діяльність ґрунтується на результатах діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності дитини і є індивідуальною в плані корекції системи дитячого життєзабезпечення і життєдіяльності. Сюди треба віднести і діяльність по запобіганню можливих порушень соціальних механізмів моральної регуляції поведінки;

третинна, або цілеспрямована, профілактика є сукупністю заходів, спрямованих на попередження переходу відхилень у поведінці дитини в більш важку стадію. Цей етап також носить індивідуальний характер, оскільки вимагає виявлення та усунення конкретних недоліків сімейного, шкільного та суспільного виховання, а також цілеспрямованої роботи з дітьми, які мають відхилення у поведінці від моральних та правових норм, для уникнення несприятливих наслідків такої поведінки.

Як визнає В.М.Оржеховська, заклади освіти (школа, зокрема), враховуючи сучасну соціальну ситуацію, а також тенденції розвитку суспільства та можливості і результати власної роботи по конкретизації соціальних завдань виховання, мають посилювати аспект захисту і охорони прав дитини. “Педагогічна профілактика як компонент системи виховної роботи актуалізує мету виховання - забезпечення набуття учнями особистого досвіду реалізації прав і виконання обов'язків у моральних і правових взаємостосунках; попередження ситуації їх соціальної дезадаптації” [3, 65].

Психологічний аспект даної профілактичної діяльності полягає, на думку вченої, в діалектичній єдності її структури: саме діяльності (дій, операцій) і змісту (мотивів, мети і умов), тобто у впливі діяльності на формування особистості.

2. Адаптація дитини до існування у власному правовому середовищі – система соціально-педагогічних заходів, які спрямовуються на пристосовування дитини та її оточуючих до існування у її власному правовому середовищі. Засобом адаптації є прийняття учасниками середовища його норм та цінностей, що склалися в середовищі форм соціальної взаємодії, а також характерних форм діяльності.

Уже в дошкільному віці закладаються основи соціальних навичок взаємодій з іншими людьми на основі моральних норм. На досоціальній стадії розвитку соціального інтелекту дитина не розрізняє внутрішні, психологічні, та зовнішні, фізичні, ознаки поведінки людини. До кінця дошкільного віку мотиви вчинків, почуття та емоції інших людей і свої власні набувають певного значення, дитина виділяє їх у певну реальність. Перша стадія диференціювання внутрішнього та зовнішнього світу переходить у наступну, для якої характерним є узгодження різних точок зору, намірів, вчинків. Дитина стає здатною співставити власну та партнерську позиції. Складаються, таким чином, механізми моральної поведінки, які є підвалинами навичок правової поведінки.

Важливою складовою соціального досвіду дитини є здатність обирати адекватні альтернативи поведінки, уміння включатись у спільну з дорослими та ровесниками діяльність, вміння співчувати та надавати допомогу, приймати її від інших; вміння орієнтуватись у ситуаціях, взаємодії, у нових умовах, відчувати своє місце в товаристві інших людей, розуміти різний характер ставлення до себе оточуючих. Позитивна “Я – концепція” передбачає довіру до себе, тобто почуття впевненості в адекватній до ситуації поведінці, відповідальність за власний моральний вибір, передбачення наслідків власних вчинків.

У дошкільний період життя дитини формуються і основи її соціальної компетентності. Соціально компетентна дитина здатна до самовизначення у взаєминах з іншими людьми та вирішення ситуацій моральної поведінки, яка потім має ґрунтуватись на правовій основі. Для формування такої позиції дитині необхідне позитивне сприйняття себе та інших, оптимістичне світосприйняття. Формування соціального досвіду старших дошкільників включає розвиток свідомого ставлення до своїх прав та обов’язків, інтересу до нової соціальної інформації, бажання співдіяти з іншими членами суспільства на засадах моральних цінностей. Чим багатіше на такі цінності стає досвід дитини, тим більш значнішого авторитету набувають дорослі, які, на думку дитини, відповідають моральним критеріям.

Так, наприклад, В.І.Розов [4] вважає, що соціальну адаптацію слід розглядати як завершуючий, підсумковий етап адаптації людини до умов соціокультурного та природного середовища в цілому, який поєднує у собі в діалектично-логічному вигляді попередні рівні біологічної та психологічної адаптації. Соціальна адаптація – це процес специфічної адаптивної діяльності, зумовленої змінами соціальної діяльності і спрямований на оптимізацію взаємодії людини з оточуючим соціальним середовищем у відповідь на появу в ньому новизни. Структура цієї діяльності включає в себе оцінку характеру та значущості змін, а також здійснення на цій основі необхідної корекції поведінки особистості та перетворення навколишнього середовища.

Ф.Б.Березін [5] розглядає адаптацію як систему, що представляє собою універсальну схему адаптивної діяльності, яка реалізується на будь-якому функціональному рівні – від біологічного до соціального.

Визначаючи загальні закономірності розвитку психіки людини, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв,

С.Л.Рубінштейн довели, що адаптивна поведінка людини зумовлена не тільки суб’єктивними психологічними, а й соціально-психологічними та соціальними факторами. Адаптація в соціумі є засвоєнням особистістю соціального досвіду суспільства в цілому і досвіду конкретного середовища, до якого людина належить.

Показником успішної адаптації дитини до власного правового середовища будуть високий соціальний статус індивіда в її рамках та його психологічне задоволення існуванням в такому середовищі.

3. Корекція правового становища дитини – це стратегія дій, яка обирається соціальним педагогом для виправлення правової ситуації, що склалась навколо певної дитини і погрожує порушенням її прав.

Необхідність у діях, пов’язаних із захистом прав дитини, може наступити або виявитись в результаті:

а) безпосередньої заяви дитини з приводу порушення її прав;

б) заяви батьків дитини про порушення прав їхньої дитини; порушення інших прав, що призвели до погіршення умов розвитку дитини чи виникненню труднощів у виконанні батьками обов’язків щодо виховання дитини;

в) заяви не менш, ніж двох осіб, що стали свідками порушення прав дитини;

г) в результаті виявлення соціальним педагогом, психологом в ході діагностичних досліджень наявності негативного впливу мікросоціуму дитини.

У кожному вищезазначеному випадку соціальний педагог має сам, або за допомогою правоохоронних органів, встановити відповідність дійсності фактів, викладених у заяві, та сформулювати попередню проблему дитини.

4. Реабілітація правового середовища дитини – комплекс юридичних, педагогічних та соціально-економічних заходів, спрямованих на відновлення порушених прав дитини. Діяльність соціального педагога на цьому етапі є чи не найскладнішою, оскільки кількість відносин та комунікацій для ефективного процесу реабілітації може бути дуже велика та мати комплексну структуру, що включає чимало об'єктів соціально-педагогічної діяльності із захисту прав дитини.

Соціальна реабілітація взагалі є процесом відновлення здатності дитини до життєдіяльності в соціальному середовищі, а також самого соціуму та умов життєдіяльності особистості, які були обмежені або порушені з яких-небудь причин. Однією із сторін такої реабілітації є *соціально-економічна* реабілітація – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення дитини належними їй грошовими виплатами, захист її законних соціально-економічних інтересів та прав.

Під соціально-педагогічною реабілітацією прийнято розуміти систему заходів виховного характеру, спрямованих на формування особистісних якостей дитини, що є значущими для неї; на законні життєві позиції дитини, які сприяють інтеграції дитини в суспільство; на оволодіння необхідними вміннями та навичками по самообслуговуванню, позитивними соціальними ролями, правилами поведінки в суспільстві; на отримання необхідної освіти.

Як правило, соціально-педагогічна реабілітація має реалізовуватись у спеціальних закладах (реабілітаційних центрах). Завданнями таких закладів є:

- профілактика безнагляду, бродяжництва дезадаптованих дітей;
- медико-психологічна допомога дітям, які потрапили за вини батьків або у зв'язку із екстремальною ситуацією (у тому числі фізичного та психологічного насилля, небезпечних умов проживання та ін.) в скрутну життєву ситуацію;
- формування позитивного досвіду соціальної поведінки, навичок спілкування та взаємодії з оточуючими;
- виконання опікунських та піклувальних функцій;
- сприяння у поверненні в сім'ю;
- забезпечення можливості отримання освіти, нормального розвитку;
- піклування про подальший професійний та побутовий устрій.

Така діяльність виконується в три основні етапи: діагностика стану дитини, її ситуації – створення та реалізація реабілітаційної програми – постреабілітаційні захист та підтримка дитини.

Надання суспільством соціальної допомоги індивіду – головна характеристика соціально – педагогічної діяльності та соціальної терапії. Взаємозв'язок соціально – педагогічної діяльності та соціальної терапії впливає зі спільності їх кінцевих цілей – допомогти особистості подолати життєві проблеми, спираючись на їх виявлення, діагностування; структурування і перетворення поведінкових моделей і моделей діяльності, у разі необхідності – їх корекція. На відміну від безпосередньої допомоги соціальна допомога виявляється переважно як “допомога з метою самопомоги”, тобто передбачає, що особистість навчиться самостійно вирішувати життєві проблеми на основі нових знань про себе та своє оточення, вмінь та навичок повсякденного життя.

Із цієї точки зору ми вважаємо, що сутністю соціально-педагогічною діяльності із захисту прав дитини є комплекс дій спеціально підготовленого в галузі дитячого законодавства та методики захисту прав дитини і навчання цьому процесу фахівця – соціального педагога, про необхідність підготовки якого говорять актуальні проблеми дитинства України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зверева І.Д. Теорія і практика соціально-педагогічної діяльності з дітьми та молоддю в Україні: Автореф. дис. док. пед. наук. – К., 1998. – 24 с.
2. Социальная педагогика: Курс лекций/ Под общ. ред. М.А.Галагузовой. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
3. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. – К.: ВиАН, 1996. – 352 с.
4. Розов В.І. Психологічний аналіз адаптивності в екстремальних умовах : Автореф. дис. канд. псих. наук/ Інститут психології. – К., 1993. – 20 с.
5. Березин Ф.Б. Психологическая и психофизиологическая адаптация человека.–Л.: Наука, 1988. – 270 с.